

Economie en de moraliteit van werk

In dit artikel gaat het om de vraag hoe vanuit de economie een moraliteit van werk vorm krijgt en welke rol theologie kan spelen bij de waarneming en de duiding daarvan. Economie wordt in dit artikel verstaan als het complex van productie, distributie en consumptie van goederen en diensten, en de ordening of normering die ermee samenhangt. Want iedere economische ordening, het woord impliceert het al, bergt een zekere normativiteit in zich. In dit artikel gaat het om de vraag hoe deze normativiteit uitwerkt in een geleefde moraliteit van werk, oftewel, in een referentie aan de titel van de volgende paragraaf, hoe economie als ‘buitenkant’ van werk tot ‘binnenkant’ wordt.

Een buitenkant die binnenkant wordt

In de eerste maanden van dit jaar verscheen in dagblad *Trouw* een boeiende serie artikelen van de hand van journalist Stevo Akkerman gericht op de vraag ‘Hoe bepalen we de zin van ons werk?’ Het openingsartikel ging over het mogelijke ‘ziellose bestaan van ondernemingen en instellingen’.¹ Aanleiding voor de serie was de constatering van Joris Luyendijk in zijn boek *Dit kan niet waar zijn* dat bankiers in de City, het financiële centrum van Londen, in een ‘amoreel universum’ leven.² Zij leven en werken in een wereld waar moraal er schijnbaar niet toe doet. Bij lezingen overal in het land kreeg Luyendijk als reactie op dit boek veel herkenning te horen van mensen met banen in allerlei sectoren.

In hetzelfde artikel laat Akkerman Paul van Tongeren, emeritus hoogleraar wijsgerige ethiek aan de Radboud Universiteit, hierover aan het woord komen. In het kader van de nadruk op de aandacht voor de buitenkant van werk situeert Van Tongeren het fenomeen dat de kwaliteit van werk in toenemende mate bepaald wordt aan de hand van kwantitatieve termen. De hele samenleving is volgens hem doortrokken van het denken in cijfermatige opbrengsten. Deze ontwikkeling leidt er volgens Van Tongeren toe dat kwaliteitseisen tot kwantitatieve normen in termen van geld worden teruggebracht.

Een opvallend moment in het artikel is wanneer Van Tongeren opmerkt

---

1 *Trouw*, 16-1-16, S. Akkerman, *Spreken over moraal op de werkvloer*.

2 Zie J. Luyendijk, *Dit kan niet waar zijn. Onder bankiers*, Amsterdam: Atlas Contact 2015. Zie met name de pagina's 88 tot en met 95 waar Luyendijk ‘amoraliteit’ als overkoepelend principe beschrijft van wat hij op het spoor komt bij zijn ‘antropologisch’ onderzoek onder bankiers in de City.

dat het zaak is om onderscheid te maken tussen de verschillende sectoren. In de commerciële sector, lijkt Van Tongeren op te merken, hoort het financiële rendementsdenken als het ware thuis. Voor instellingen als banken met een meer publieke taak en verantwoordelijkheid geldt dat volgens hem al minder. En helemaal een ander verhaal vindt hij het voor sectoren met een uitdrukkelijk publieke taak en verantwoordelijkheid als zorg, onderwijs en sociale woningbouw.

Opvallend aan het onderscheid dat Van Tongeren maakt, is dat het om meer lijkt te gaan dan een descriptief onderscheid. Hij suggereert dat rendementsdenken in financiële termen naar zijn aard bij de commerciële sector hoort. Maar zit daar nou net niet de crux van het probleem, dat we de commerciële sector hiermee prijs geven aan het financiële rendementsdenken en daarmee een andere opvatting van ‘commercie’, een uitwisseling van goederen en diensten anders dan gericht op financieel rendement, onmogelijk en eigenlijk ondenkbaar maken? Is de crux van het probleem niet dat een financieel rendementsdenken zich momenteel vanuit het hart van de commerciële samenleving als een vanzelfsprekende en onontkoombare zinhorizon over al haar delen verspreidt? En hebben we met dit financiële rendementsdenken wel te maken met wat Luyendijk een ‘amoreel universum’ noemt, een universum waarin morele waarden geen rol spelen? Is het eerder niet zo dat financiële waarden, weliswaar onuitsproken en daarmee onbenoemd en impliciet, als de heersende morele waarden fungeren? We beleven ze niet als expliciet morele waarden, maar ondergaan ze wellicht veeleer als elementen van ‘de werkelijkheid zoals deze is’.

Toine van den Hoogen, emeritus hoogleraar religie en maatschappijtheorie aan de Radboud Universiteit, heeft voor een dergelijke bewoording de term ‘verhulde normativiteit’ aangereikt, omdat de bewoording descriptie suggereert maar prescriptie inhoudt. Theologie kan volgens Van den Hoogen een rol spelen in het expliciteren en bespreekbaar maken van een dergelijke impliciete normativiteit in relatie tot een verborgen zinhorizon, omdat theologie zelf een expliciete zinhorizon als vertrekpunt heeft en daarmee behept is met een gevoeligheid voor impliciete normativiteit.³ Denk aan de wijze waarop in Matteüs 6:25: ‘Jullie kunnen niet God dienen én de mammon’, een verhulde normativiteit wordt bloot gelegd. In dit artikel wordt geprobeerd om een dergelijke gevoeligheid toe te passen op de thematiek van economie en de moraliteit van werk.

De mythe van financialisering

In het vierde deel van de aangehaalde artikelenreeks in dagblad *Trouw* komt

---

3 Zie T. van den Hoogen, ‘Een theologisch perspectief op economische rechtvaardigheid’, in: M. Becker, e.a. (red.), *Economie & Ethiek in dialoog*, Assen: Koninklijke van Gorcum 2001, 70-72.

Johan Siebers aan het woord.⁴ Siebers, momenteel werkzaam als associate professor filosofie en religiewetenschappen aan de *Middlesex University* in Londen en daarnaast als onderzoeker verbonden aan de *School of Advanced Study* van de *University of London*, werkte van 1999 tot 2006 als adviseur bij Shell. Hij hoopte een rol te kunnen spelen in het denken over energie en de maatschappelijke verantwoordelijkheid van bedrijven. Hij stuitte op het conflict tussen het bedrijf als ‘geldmachine’ en als ‘gemeenschap van mensen’. Siebers ziet dat conflict overigens overal terug, niet alleen in het bedrijfsleven maar ook in sectoren als zorg en onderwijs. Op individueel vlak zag hij wel interesse en ruimte voor reflectie, maar collectief, op het niveau van de organisatie, was er de dominantie van een amoreel laat-kapitalisme. Siebers beschrijft dit systeem met woorden van de filosoof Slavoj Žižek als van mythische proporties: ‘we kunnen ons het einde van de wereld gemakkelijker voorstellen dan het einde van het kapitalisme’. Het ‘systeem’ wordt beleefd als een absolute en onontkoombare verklaring van de wereldwerkelijkheid.

Het doet denken aan de term ‘wereldbinnenruimte van het kapitaal’ die de Duitse filosoof Peter Sloterdijk hanteert in zijn essay *Het kristalpaleis. Een filosofie van de globalisering*.⁵ De term ‘wereldbinnenruimte van het kapitaal’ heeft daar de betekenis van een bijna mystiek begrip, dat een dimensie oproept waarin de grenzen tussen binnen en buiten, onszelf en de wereld vervagen. Sloterdijk hanteert de term dan ook als de aanduiding van een soort herhaling van wat hij ‘de foetale gewaarwording buiten de baarmoeder’ noemt. De ervaring van het ik in relatie tot het gelduniversum als een soort van alomtegenwoordig reservoir, waarin alle beslissende dimensies van het bestaan worden gemodificeerd door de tussenkomst van geld.⁶

Ewald Engelen, hoogleraar financiële geografie aan de Universiteit van Amsterdam, gaf op een treffende wijze betekenis aan waarnemingen als hierboven toen hij medio 2015 in een artikel in *De Groene Amsterdammer* sprak van het fenomeen ‘geldspraak’. Hij schetst dit fenomeen als het resultaat van een geleidelijk economisch veranderingsproces waarin financiële waarden uitgegroeid zijn tot de dominante maatschappelijke prestatiecriteria. Deze financialisering is volgens Engelen de triomf van de economie op de overige sociale wetenschappen, en de triomf van de financiële economie binnen de economische wetenschap op andere richtingen. Sinds de jaren ’70 van de vorige eeuw is volgens Engelen de financiële economie bezig met een onstuitbare opmars. Het is een vorm van economiebeoefening die afkomstig is uit de private sector en niet uit de publieke sector. Bij een

4 *Trouw* 2-2-16, S. Akkerman, *Verwacht van een bedrijf geen moraal*.

5 P. Sloterdijk, *Het kristalpaleis. Een filosofie van de globalisering*, Amsterdam: Boom/SUN 2006. Oorspronkelijke titel: *Im Weltinnenraum des Kapitals. Für eine philosophische Theorie der Globalisierung*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2004.

6 Zie *a.w.*, 213-214.

fenomeen als ‘geldspraak’ gaat het volgens Engelen om een semantisch veld dat ten gevolge van deze financialisering diep is doorgedrongen tot in de haarvaten van onze samenleving.⁷

‘Geldspraak’ lijkt geschetst te kunnen worden als een betekenisveld dat voor ons is als het spreekwoordelijke water voor de vis die er in zwemt maar het water niet waarneemt.⁸ Misschien wijst de aanduiding ‘amoreel universum’ daarbij vooral op het ondergaan van de vanzelfsprekendheid van de financialisering en tegelijkertijd op het ons daarin ontgaan van de moraliteit ervan. Wellicht moeten we derhalve in plaats van een ‘amoreel universum’ eerder spreken van een ‘financieel universum’. Voor het aanduiden van het effect van het tegelijkertijd ondergaan en ontgaan van de morele kracht van dit universum lijkt Engelen de volgende uitdrukking te gebruiken: ‘Ook al willen we het evangelie zingen, uit onze monden komt slechts de klank van spreadsheets’⁹.

Het is opmerkelijk dat Engelen, ten einde de semantische en morele kracht van deze financialisering uit te kunnen drukken, zijn toevlucht neemt tot quasireligieus taalgebruik. Het brengt teweeg dat wat met financialisering ten diepste aan de orde is, waargenomen wordt als het tegenovergestelde van toewijding en dienstbaarheid, namelijk als het bezet worden door betekenis, noem het ‘bezetenheid’, waardoor de werkelijkheid niet meer anders bedacht en benoemd kan worden.

Het quasireligieuze woordgebruik van Engelen roept herinneringen op aan het boek *Hoe God verdween uit Jorwerd* van Geert Mak.¹⁰ In dit boek fungeert ‘Jorwerd’ als metafoor voor veranderingen die het leven en werken in samenlevingen wereldwijd betreffen. Waar het Geert Mak in het boek om gaat is dat een vanzelfsprekend besef van Gods aanwezigheid verdwenen is én dat daar een ander soort van vanzelfsprekendheid voor in de plaats is gekomen. Een leefpatroon zoals zich dat met de doorzettende industrialisatie vanaf het eind van de 19e eeuw in en rond de steden ontwikkelde, heeft zich ook uitgebreid over het platteland. Zoals overal in onze samenleving gaat het om het op efficiënte en financieel rendabele wijze produceren en aanbieden van goederen en diensten. In plaats van de vroeger geleefde afhankelijkheid van God is volgens Mak een afhankelijkheid gekomen van kapitaal, techniek en technologie.¹¹

In het najaar van 2014 heeft Mak de betekenis van de titel van zijn boek

7 E. Engelen, ‘Over geldspraak. “Veel belofte, weinig toekomst”’, in: *De Groene Amsterdammer*, 23-4-2015, 38-41.

8 Deze metafoor wordt overigens treffend vertolkt in de leader van de Deense televisieserie *Follow the money*, dit voorjaar uitgezonden op NPO2, met het beeld van spookachtig opkomend water waar de acteurs zich, uiteindelijk volstrekt ondergedompeld, in bewegen.

9 a.w., 41.

10 G. Mak, *Hoe God verdween uit Jorwerd*, Amsterdam: Atlas Contact 1996.

11 Zie a.w., 105-133.

over Jorwerd nogmaals gepreciseerd, tijdens een speciale bijeenkomst van de pioniersplek Nijkleaster van de Protestantse Kerk in Nederland in Jorwerd, met de rede getiteld ‘Verdween God uit Jorwert?’¹² De titel van zijn boek slaat dan volgens hem op de verschraling van onze waardesystemen en op de illusies van maakbaarheid, meetbaarheid en economische groei die nieuwe geloofsartikelen zijn gaan vormen. Al die illusies komen volgens Mak samen in het triomfantelijke geloof in de alwijsheid van het fenomeen ‘vrije markt’. Mak spreekt met opzet van ‘geloof’, omdat het credo van de vrije markt meer en meer gezien wordt als de uiteindelijke scheidsrechter over alles wat ‘goed’ en ‘fout’ is. Er wordt gesproken van financiële markten en de arbeidsmarkt die eisen stellen. Onder-liggende keuzes lijken er niet te zijn. Het wijst volgens Mak op een samenleving die geen diepere zin meer kent en als politieke gemeenschap niet meer voor ogen heeft wat de gemeenschappelijke waarden en doeleinden zijn anders dan de financieel-economische. In Bijbelse termen is er volgens Mak sprake van de mammon die regeert.

Een verborgen transformatie van het goddelijke

Het is zoals reeds gezegd opmerkelijk dat Ewald Engelen quasideologisch taalgebruik hanteert om de semantische en morele kracht van een financialisering uit te drukken. Bij Geert Mak is zelfs sprake, met een referentie aan Bijbels taalgebruik, van een expliciete transformatie van God in mammon. In Matteüs 6, in de Bergrede, gaat het nog om de vermaning dat je niet tegelijkertijd God én mammon kunt dienen. De tekst legt de focus op de toewijding van de aangesprokenen en dat die toewijding niet dubbelzinnig maar eenduidig moet zijn. Het tegelijkertijd dienen van God én mammon wordt getekend als een onmogelijke en onhoudbare positie. Je zou kunnen zeggen dat de tekst aandringt op het zich bewust worden van een *ultimate concern*.¹³ Voor Mak lijkt de vermaning een gepasseerd station. Hij spreekt van de mammon die regeert. De transformatie van God in mammon lijkt daarmee een ‘bijna’ voldongen feit. ‘Bijna’, want het aanduiden ervan impliceert de ruimte en het bewustzijn om de transformatie te benoemen.

In de jaren ’70 en ’80 van de vorige eeuw was het de theoloog en oud-zendingsman Arend van Leeuwen (1918-1993) die deze transformatie al vroeg doorzag en theologisch op formule trachtte te brengen. In deze jaren, die in de jaren ’80 uitmondde in een periode van economische crisis en hoge werkloosheid, begon in Nederland het ‘neoliberale’ adagium door te

12 Geert Mak hield de rede op 28 september 2014. De titel van de rede bevat de Frysk geschreven plaatsnaam, vandaar de spelling van Jorwert met een ‘t’. De rede is te vinden op www.nijkleaster.nl.

13 Zie T. Hoekstra, ‘God of Mammon! Matteüs 6:19-34’, in: A. Harrewijn, (red), *Arm en rijk in de bijbel*, Utrecht: Werkgroep Arme Kant van Nederland/EVA 2001, 23-27.

werken van een onbegrensde vrije markt.¹⁴ In deze context publiceerde Van Leeuwen in 1984 zijn vuistdikke *De nacht van het kapitaal*.¹⁵ In een 'economische theologie' wilde hij de verborgen religieuze kern van het kapitalisme bloot leggen. Hij ging naar eigen zeggen een stap verder dan de zogenaamde 'politieke theologie'. Het was naar zijn overtuiging niet voldoende om de politieke machtsverhoudingen in de wereld onder de kritiek van de Bijbelse boodschap te stellen. Theologie moest zich verdiepen in het religieuze centrum van de kapitalistische maatschappij. Dat lag volgens Van Leeuwen niet in de politiek maar in de economie.¹⁶

In de analyse van Van Leeuwen wisselen termen als 'ontgoddelijking' en 'sacralisering' elkaar af. In eerder werk had Van Leeuwen er al op gewezen dat het christendom deel heeft aan een oorspronkelijke 'secularisering', dat is volgens hem 'ontgoddelijking' in de bijbels-theologische zin van het woord. In het verhaal van het Bijbelse Israël wordt de aarde aan goddelijke machten ontrukkt en tot plaats gemaakt van de bevrijdingsgeschiedenis van God met mensen. Echter in de feitelijke geschiedenis van het christendom vindt volgens Van Leeuwen deels weer een 'sacralisering' plaats van de wereldse werkelijkheid. In plaats van de wil van God te ijken aan bijbels-theologische kernmomenten als schepping en bevrijding, wordt Gods wil afgelezen aan bestaande verhoudingen.¹⁷

In een dergelijke sacralisering situeert Van Leeuwen ook wat hij in de jaren '80 de transformatie van God in kapitaal noemt. Hij lokaliseert dan de theoretische uitdrukking van deze transformatie in het werk van de deïstisch theoloog en moraalfilosoof Adam Smith (1723-1790), de grondlegger van de moderne economische theorievorming. In *De nacht van het kapitaal* legt Van Leeuwen er de vinger op dat Smith in zijn hoofdwerk *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776) vooral constateert

14 Hans Achterhuis wijst erop dat de term 'neoliberalisme' eigenlijk een verzamelnaam is, waarin de praktische consequenties van verschillende verwante theorieën (van libertarisme tot anarcho-kapitalisme) op één noemer worden gebracht. Het gaat om een utopisch geloof in de vrije markt en een felle kritiek op de verzorgingsstaat. Zie H. Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*, Rotterdam: Lemniscaat 2011, 89-92.

Vooraf de van oorsprong Oostenrijkse econoom Friedrich von Hayek (1889-1992) heeft volgens Achterhuis een sterke inhoudelijke impuls gegeven aan het neoliberalisme als tegenhanger van de communistische utopie. In zijn politiek meest invloedrijke werk *The Road to Serfdom* (1944) bejubelt hij de vrije markt als een spontaan gegroeide institutie die niets in de weg gelegd moet worden. Zie *a.w.*, 221-225.

Achterhuis wijst erop dat in de Nederlandse politieke verwerking van het neoliberalisme de neoliberale retoriek, zo kenmerkend voor de Angelsaksische wereld, ontbreekt. Besluiten en maatregelen, geïnspireerd op neoliberaal denken, worden vooral op pragmatische gronden als onontkoombaar verdedigd. Zie *a.w.*, 96-98.

15 A.Th. van Leeuwen, *De nacht van het kapitaal. Door het oerwoud van de economie naar de bronnen van de burgerlijke religie*, Nijmegen: SUN 1984.

16 Zie A.Th. van Leeuwen, 'Op weg naar een economische theologie', in: A.Th. van Leeuwen, *De burger en z'n religie. Verspreide Teksten*, Best: Damon 1988, 53-67. Oorspronkelijk gepubliceerd in: *Tijdschrift voor Theologie* 13/4 (1973), 391-407.

17 Zie A.Th. van Leeuwen, *Het christendom in de wereldgeschiedenis*, Amsterdam: Ten Have 1966, 278-281.

maar niet adequaat verklaart waarom het in het ruilproces bij de aard van het kapitaal hoort om zichzelf te vermeerderen. De kapitaalaccumulatie heeft volgens Van Leeuwen bij Smith een irrationeel karakter. De accumulatie wordt het kapitaal als een ‘natuurlijke’ eigenschap toegeschreven, maar de wijze waarop die accumulatie plaats vindt onttrekt zich grotendeels aan de waarneming. Het kapitaal ‘moet’ zich vermeerderen, dat is de ‘normale’ en ‘natuurlijke’ gang van zaken. Deze natuurlijke logica functioneert bij Smith als het richting wijzende principe voor de ontwikkeling van de rijkdom van de naties in een wereldwijd systeem van natuurlijke vrijheid. Landen, overheden, ondernemingen en individuen moeten zich voegen in deze natuurlijke logica wanneer ze deel willen hebben aan de rijkdom.

Van Leeuwen wijst erop dat de kapitaalvermeerdering zich volgens Smith afspeelt in een context van morele inbedding. In die zin is er bij Smith geen sprake van een bot individueel eigenbelang maar van een welbegrepen eigenbelang dat zich (geleid door het sympathie-beginsel) rekenschap aflegt van de wederkerigheid van individu en gemeenschap. Van Leeuwen wijst er tegelijkertijd op dat Smith constateert dat het kapitaal daarbij ook zijn eigen moraliteit creëert. Een moraliteit die met deugden als arbeidzaamheid en spaarzaamheid volgens Van Leeuwen samenhangt met de geconstateerde, maar dus niet verklaarde, kapitaalaccumulatie. Het kapitaal wordt bij Smith volgens Van Leeuwen een irrationele motor van de maatschappelijke ontwikkeling, een verborgen albeweger van de werkelijkheid.

Het kapitaal krijgt op een verborgen wijze de positie die daarvoor God toekwam. In het eerdere werk van Smith *The Theory of Moral Sentiments* (1759) vormt God als een verborgen wereldrede nog de innerlijke logica van de wereldwerkelijkheid, maar deze rol wordt in zijn economische hoofdwerk overgenomen door het kapitaal. Deze transformatie blijft volgens Van Leeuwen verborgen. Van Leeuwen spreekt dan ook van een ‘verborgen economische religie’. Het kapitaal vormt op een verborgen wijze de innerlijke grond en logica van de wereldwerkelijkheid. Voor Van Leeuwen is Smith op deze wijze de verborgen theoloog van het kapitalisme.¹⁸

Smith wordt door Van Leeuwen niet zoals in het neoliberalisme gezien als de ideoloog van de vrije markt.¹⁹ Waar Van Leeuwen, in aansluiting op wat in het voorgaande van Mak is aangehaald, in economisch-theologische zin vooral de vinger op heeft gelegd, is dat God niet alleen grotendeels uit

18 Zie voor een verdere bespreking van het werk van Smith en de interpretatie van Van Leeuwen hiervan: T. Hoekstra, *Economie en geloven. Een zoektocht naar een kritische theologie*, Kampen: Kok 1999, 89-99.

19 Achterhuis wijst erop dat de twee aartsvaders van het neoliberalisme, Hayek en Milton Friedman (1912-2006), Adam Smith betitelden als hun intellectuele held. Achterhuis stelt vragen bij de neoliberale visie op Smith omdat deze, zoals Van Leeuwen ook aangeeft, wel op positieve wijze oog heeft voor de rol van morele inbedding en die van overheden. Zie H. Achterhuis, *a.w.*, 177-184.

ons bestaan verdwenen is, maar dat de leegte is gevuld door een andere, verborgen goddelijke instantie.

Het Bruto Binnenlands Product als dominante welvaartsmeter

De dominantie van de genoemde verborgen innerlijke grond en logica lijkt zich momenteel te weerspiegelen in de status van het Bruto Binnenlands Product (BBP) als toonaangevende welvaartsmeter. Dit BBP heeft zijn herkomst in de jaren '30 van de 20^e eeuw. Het begrip Bruto Nationaal Product (BNP) werd geïntroduceerd door de Amerikaanse econoom Simon Kuznets om de vorderingen van het herstel van de economie na de Grote Depressie beter in de gaten te kunnen houden. Twintig jaar later, na de Tweede Wereldoorlog, stonden tal van landen voor de taak om hun economieën weer op te bouwen en hadden daarbij een maatstaf nodig om hun vooruitgang aan af te meten. De index waartoe toen werd besloten was het BNP, gedefinieerd als de marktwaarde van alle goederen en diensten die in een jaar geproduceerd werden door de arbeid en de productiefactoren die eigendom zijn van de burgers en de overheid van dat land. Het leidde tot een volledig en internationaal vergelijkbaar systeem van nationale rekeningen. In het BBP, dat van het BNP is afgeleid en in de loop van de jaren '70 de standaardmaatstaf werd, wordt de productie gedefinieerd op basis van geografische locatie in plaats van eigendom.

Aanvankelijk komt het BBP dus voort uit het zoeken van een oplossing met het oog op het opstellen van transparante financieel-economische rekeningen. Maar van een oplossing lijkt het zich tot probleem te hebben ontwikkeld, nu het ons denken over welvaart beheerst en beperkt.²⁰ Want volgens het BBP als welvaartsmeter gaat het ons 'goed' wanneer er sprake is van economische groei in de zin van de toename van de totale financieel-economische waarde van via de markt verhandelde goederen en diensten. Ondanks dat vanaf het begin van de jaren '70 er al over alternatieven gediscussieerd wordt,²¹ blijft het BBP de toonaangevende welvaartsmeter.²²

20 Overigens was Kuznets zelf een eerste criticus van het begrip. In een rapport voor het Amerikaanse Congres wees hij expliciet op de beperkingen ervan. Zie S. Kuznets, 'National Income, 1929-1932', in: *National Bureau of Economic Research Inc., Bulletin 49, June 7 (1934)* (<http://www.nber.org/chapters/c2258>), 11-12.

21 Zie R. Heinberg, *Einde aan de groei. Ons aanpassen aan de nieuwe economische realiteit*, Utrecht: Jan van Arkel 2011, 296-300. Oorspronkelijke titel: *The end of Growth*, Gabriola Island: New Society Publishers 2011.

22 Het rapport *Het brede-welvaartsbegrip volgens het SCP* schetst een beeld van de Nederlandse context van het debat rond het BBP als welvaartsbegrip. Volgens het rapport is er met 3 planbureaus (Centraal Planbureau, Sociaal Cultureel Planbureau en Planbureau voor de Leefomgeving) veel informatie beschikbaar met het oog op verbreding van het BBP als welvaartsbegrip. Tegelijkertijd onderstreept het rapport, zij het subtiel, dat het nog steeds niet gekomen is tot een politiek debat rond

De morele kracht van het BBP gaat volgens de Britse econoom Tim Jackson vooral schuil in de impliciete normatieve oordelen die het bevat. In de eerste plaats registreert het BBP alleen de geldwaarde van alle op de markt verhandelde goederen en diensten. De aanname daarbij is dat al die geldwaarden gelijkwaardig zijn. Daarnaast registreert het niet de verdeling van die goederen en diensten over een bevolking. Sociale en ecologische schade van productie en consumptie blijven ook buiten beeld als zogenaamde externaliteiten, uitwendigheden. Onbetaald werk dat buiten de markt om gaat, zoals vrijwilligerswerk, mantelzorg of activiteiten in het kader van vrije tijd als huishoudelijk werk, zorg en aandacht voor kinderen, wordt door het BBP ook genegeerd.²³

Op paradoxale wijze bevordert het BBP dus op grond van deze impliciete normatieve oordelen een zekere a-moraliteit. Het is de keerzijde van het op een bepaalde wijze op de voorgrond plaatsen van financieel-economische waarde. In sectoren die naar hun aard minder expliciet op de sociale of ecologische dimensie van de samenleving gericht zijn, zoals de commerciële sector waar Van Tongeren op wijst, lijkt het tot minder frictie te leiden dan in sectoren waar het publieke belang een grotere rol speelt. Daarnaast leidt het er in z'n algemeenheid toe dat werk alleen in beeld is als het via de markt verhandeld wordt en het derhalve gaat om betaald werk.

De ambivalente positie van betaald werk

Als betaald werk bevindt werk zich volgens Jackson in de op groei gerichte cyclus van de consumptiemaatschappij in een ambivalente positie. Die cyclus bestaat achtereenvolgens uit consumptie, productie, werkgelegenheid, arbeidsproductiviteit en weer consumptie. De stabiliteit van het systeem van de consumptiemaatschappij wordt uitgemaakt door groei in alle onderdelen van de cyclus, maar vindt zijn basis in groei van de consumptie. Het geld dat betaald werk mensen oplevert, is van cruciaal belang als koopkracht voor de consumptieve vraag waarmee mensen hun rol als consument kunnen spelen en de productie aanjagen. Het voortbestaan van de consumptiemaatschappij staat met het kunnen spelen van deze consumptieve rol volgens Jackson op het spel. Zo werd uitblijvende consumptie de afgelopen jaren ook herhaaldelijk als belangrijke reden voor het aanhouden van de economische crisis genoemd.

Betaald werk kost evenwel ook geld. Hoe productiever de arbeid, des te

---

dit onderwerp. Zie J. Boelhouwer, *Het brede-welvaartsbegrip volgens het SCP*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2016, 12.

23 Zie T. Jackson, *Welvaart zonder groei. Economie voor een eindige planeet*, Utrecht: Jan van Arkel 2010, 127-130. Oorspronkelijke titel: *Prosperity without Growth*, London: Earthscan 2009.

minder ervan nodig is. In die zin is verhoging van de arbeidsproductiviteit gericht op het uitstoten van arbeid en daarmee op het besparen van kosten in het productieproces. Dat laatste resulteert in lagere productiekosten en dus goedkopere en qua prijs meer aantrekkelijke goederen en diensten. Als nu de groei van de consumptie de groei van de arbeidsproductiviteit maar voor blijft, behoudt het systeem zijn stabiliteit. Zwakt echter de consumptieve vraag af, dan leidt wat Jackson de ingebakken trend tot hogere arbeidsproductiviteit noemt achtereenvolgens tot werkloosheid, verminderde koopkracht, verlies van consumentenvertrouwen en tot vermindering van vraag. Economische krimp, we hebben het de afgelopen jaren kunnen zien, stelt de consumptiemaatschappij voor het probleem van economische en daarmee van maatschappelijke instabiliteit.²⁴

Deze ambivalente positie van betaald werk (het levert geld op voor consumptie, maar het kost ook geld in de productie) brengt een specifiek economisch 'moreel' effect met zich mee. Betaald werk is in onze samenleving vanuit het oogpunt van consumptie letterlijk 'broodnodig', maar er is in het kader van de productie, naast de duidelijke behoefte aan arbeidskracht in het productieproces, ook een zekere behoefte aan de letterlijke 'overbodigheid' ervan. Arbeid is als betaalde arbeid nodig in het productieproces, maar het moet zo weinig mogelijk kosten. Op de Nederlandse arbeidsmarkt wordt momenteel in het kader van een fenomeen als flexibilisering van arbeidsrelaties, via werknemers in tijdelijke contracten en zelfstandigen zonder personeel, in sterke mate tegemoet gekomen aan de dubbelzinnige behoefte aan betaalde arbeid in het productieproces.

Door middel van deze flexibilisering is, ten opzichte van nood aan arbeidskracht én nood aan de overbodigheid ervan, de mogelijkheid geschapen van een zogenaamde ademende schil voor ondernemingen en organisaties. Al naar gelang de behoefte in het productieproces kan arbeid bij wijze van spreken ingeademd en uitgeademd worden. De relatief hoge werkloosheid heeft daarbij vanwege een overaanbod op de arbeidsmarkt een neerdrukkend effect op de hoogte van de lonen en op de hoogte van de prijzen die zzp'ers voor hun diensten kunnen bedingen. Vanuit een kostenooipunt vaart het productieproces daar wel bij, maar vanuit het oogpunt van consumptie die de productie moet aanjagen juist weer niet.

Het is in het kader van deze ambivalente positie van betaald werk in de consumptiemaatschappij dat het BBP de sterke waardering genereert van betaald werk. Het bevordert in de samenleving dat mensen aan betaald werk status, aanzien, respect en zelfrespect ontnemen. En tegelijk bevinden mensen zich vanwege de ambivalente positie van betaald werk in de consumptiemaatschappij met betaald werk in een bedreigde positie. Want met de par-

---

24 Zie *a.w.*, 70-73.

ticipatie in betaald werk doe je weliswaar het ‘goede’, maar in een situatie van werkloosheid val je hier buiten.²⁵

Dit kwam in het vroege voorjaar van 2016 op schrijvende wijze tot uitdrukking bij de presentatie van het rapport van de commissie Schnabel over eventuele verruiming van de euthanasiewet. Onder de doodswens bij een verzoek om euthanasie ligt volgens de commissie vaak een ander probleem, bijvoorbeeld in een situatie van werkloosheid het gevoel overbodig te zijn omdat in de samenleving vooral telt dat je betaald werk hebt.²⁶

Toen de directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau, Kim Putters, begin 2016 in een themanummer van het *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* een vermindering van de overwaardering van betaald werk bepleitte, wees hij er dan ook op dat het daarbij om niet minder dan een cultuurverandering zal gaan. Volgens Putters is een dergelijke cultuurverandering gezien het aanbreken van de participatiesamenleving geboden. Want in deze samenleving wordt naast participatie in betaald werk ook participatie verwacht in onbetaald werk, bijvoorbeeld in mantelzorg en vrijwilligerswerk. Volgens Putters zal, gezien wat we van mensen verwachten in de participatiesamenleving, onze perceptie van werk moeten veranderen.

Veel nadrukkelijker dan nu gebeurt, moeten we volgens Putters een aantal fundamentele vragen beantwoorden. In de eerste plaats of, gezien de huidige en de komende jaren relatief hoog blijvende werkloosheid, er voor iedereen betaald werk moet en kan zijn. In de tweede plaats wat we onder ‘zinnig werk’ verstaan en hoe we dat waarderen. En in de derde plaats of we het combineren van betaald en onbetaald werk niet veel meer moeten accepteren. In de kern gaat het volgens Putters om het centraal stellen van ‘zinvolle participatie’, zinvol zowel voor mensen zelf als voor het grotere verband van de samenleving.²⁷

Het pleidooi van Putters staat haaks op het welvaartsbegrip van het BBP, waarin alleen werk als betaald werk op de radar staat. Het pleidooi spooft met kritiek die al langer op het BBP als welvaartsmeter klinkt. Het meest fundamenteel en richtingwijzend is hierbij wellicht de kritiek van de Indiase econoom en Nobelprijswinnaar Amartya Sen. Sen stelt dat de ontwikkeling van een land, en de mate van welvaart en welzijn, afgemeten zou moeten worden aan de daadwerkelijke keuzevrijheid die burgers hebben om ‘mogelijkheden’ (*capabilities*) te ontplooiën die voor hen bijdragen aan welzijn in een brede betekenis. ‘Mogelijkheden’ duiden daarbij op

25 Zie P. van Echtelt, *Een baanloos bestaan. De betekenis van werk voor werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2010, 16-17.

26 Zie *Trouw* 5-2-16.

27 Zie K. Putters, ‘Column - Zinvolle participatie’, in: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 31/4 (2015) – *Themanummer arbeid en zorg in de participatiesamenleving*, Amsterdam: Boom Lemma 2016, 491-494.

het vermogen van een persoon om onder de omstandigheden waarin deze persoon zich bevindt en met de middelen die hem of haar ter beschikking staan, daadwerkelijk te kunnen kiezen wat hij of zij wil zijn of worden. Binnen deze mogelijkhedenbenadering wordt ontwikkeling begrepen als een proces van opbloeiende menselijke mogelijkheden en niet als een proces waarin ontwikkeling slechts afgemeten wordt aan een stijgend BBP. Het welvaartsbegrip van Sen wordt dan ook wel aangeduid als *human flourishing*.²⁸

Tot besluit - Economie en de moraliteit van werk in een theologisch perspectief

In de recente encycliek *Laudato Si'* van paus Franciscus wordt de betekenis van werk en welvaart beschouwd vanuit een perspectief dat sterk affiniteit lijkt te vertonen met het welvaartsbegrip van *human flourishing* van Sen. Paus Franciscus spreekt van de vrijheid en verantwoordelijkheid van de mens die zichzelf als een deel van de wereld beschouwt en in die hoedanigheid de eigen capaciteiten heeft te gebruiken en de mogelijkheden van de wereld en van zichzelf heeft te ontwikkelen. In samenhang met de kwetsbaarheid van de wereld betekent dit volgens paus Franciscus dat we in het kader van wat hij een 'integrale ecologie' noemt, een eind hebben te maken aan de moderne mythe van onbegrensde materiële vooruitgang.²⁹ Hiermee keert de paus zich duidelijk tegen de dominantie van het BBP als welvaartsbegrip en de wijze waarop dit, namelijk als mythe, als sluitende verklaring en duiding van het perspectief van de wereldwerkelijkheid functioneert. De paus pleit voor een welvaartsbegrip dat ons uitnodigt om op andere manieren de betekenis van economie en vooruitgang te verstaan, juist ook in de wijze waarop deze begrippen de kaders vormen voor de betekenis van werk.³⁰

Paus Franciscus geeft werk nadrukkelijk een plaats in het kader van de integrale ecologie die hem in de encycliek voor ogen staat. Dat wil zeggen een ecologie die tal van dimensies, waaronder de sociale, insluit in de zorg voor de ons omringende schepping; in de woorden van de encycliek 'de zorg voor het gemeenschappelijke huis'. In de christelijke traditie heeft men volgens paus Franciscus vanaf het vroege begin de vervlechting gezocht van

---

28 Zie A. Sen, *Vrijheid is vooruitgang*, Amsterdam: Contact 2000. Oorspronkelijke titel: *Development as Freedom*, New York: Anchor Books 1999; A. Sen, 'Development as Capability Expansion', in: *Readings in Human Development*, S. Fukuda-Parr en A.K. Shiva Kumar, red., New York: University Press 2004, 3-16.

29 Zie *Encycliek Laudato Si' van Paus Franciscus over de zorg voor het gemeenschappelijk huis. Kerkelijke Documentatie 2015/2*, Secretariaat Rooms-Katholiek Kerkgenootschap 2015, 50.

30 Zie a.w., 15.

bezinning en werk. Op grond van deze vervaechting is er sprake van werk als een domein voor veelvormige persoonlijke ontwikkeling, waarin een veelheid aan dimensies van het leven meespeelt. Bij werk in deze brede betekenis gaat het om veel meer dan de beperkte belangen van ondernemingen en een volgens de paus discutabele economische rationaliteit die werk reduceert tot een kostenpost. In deze brede betekenis is werk volgens paus Franciscus een onmisbaar onderdeel van het menselijk leven, dat als een weg van groei, menselijke ontwikkeling en persoonlijke verwezenlijking, de mogelijkheid van een waardig leven behelst. Werk in deze brede betekenis vraagt om een economie die een veelheid van productie en creativiteit mogelijk maakt. Het zal daarbij volgens de paus moeten gaan om een economische vrijheid die verder gaat dan een louter theoretische die vooral vrijheid betekent voor degenen die de meeste middelen en financiële macht bezitten. Het zal moeten gaan om een economische vrijheid waar allen, in het bijzonder de allerarmsten, profijt van hebben.³¹

Toine van den Hoogen wijst erop dat de encycliek op deze wijze een hermeneutische benadering hanteert. Er wordt niet van buitenaf een norm gepresenteerd waarmee economie de maat genomen wordt. De encycliek zoekt eerder vanuit een theologisch perspectief naar raakvlakken op het gebied van economie.³² De verbanden worden bemiddeld door een reflectie op het begrip van het ‘gemeenschappelijk goede’.³³ Vandaaruit wordt gezocht naar een nieuwe betekenis van economie die dit ‘gemeenschappelijk goede’ op het oog heeft, en kan functioneren als een kader waarbinnen werk de betekenis kan krijgen van wat bijvoorbeeld Putters ‘zinvolle participatie’ noemt.

De hermeneutische benadering van paus Franciscus in de encycliek *Laudato Si’* raakt aan een diepe grondtoon uit de christelijke traditie. Een grondtoon die ons volgens Roelf Haan met name via de reformator Johannes Calvijn (1509-1564) herinnert aan de verloren vanzelfsprekendheid van het verband tussen economie en welzijn. Aan het begin van de moderniteit, in de overgangperiode van de traditionele naar de moderne economie, wordt dit verband volgens Haan door Calvijn in het stedelijke Genève opvallend helder onder woorden gebracht. Vanuit het verstaan van de Bijbel gaat het er volgens Calvijn om dat we beseffen dat we in een gemeenschap staan, waarbij we ons in een wederkerige relatie van afhankelijkheid en verbondenheid tot elkaar bevinden. Zoals in de Bijbel de weduwe, de wees en de vreemdeling, is daarbij voor Calvijn de positie van de meest kwetsbaren

31 Zie *a.w.*, 75-79. Met de voorkeursoptie voor allerarmsten, waarmee de encycliek doordeesend is, definieert paus Franciscus een ondergrens aan het ‘algemeen welzijn’. Zie in het bijzonder 93-94.

32 Zie T. van den Hoogen, ‘Tussen tragedie en instituties. De encycliek *Laudato Si’* vanuit een economisch en theologisch perspectief’, in: *Theologisch tijdschrift Perspectief 2015-30* (www.oecumene.nl/publicaties/perspectief), 18-19.

33 Zie *Encycliek Laudato Si’*, 93.

de graadmeter voor de kwaliteit van de gemeenschap. Vanuit dit Bijbelse verstaan van gemeenschap beschouwt Calvijn economie als een sociaal gebeuren, een intercommunicatie van goederen en diensten, waarbij het welzijn van de gemeenschap in zijn geheel op de voorgrond staat.³⁴

Het gaat voor Calvijn in het christelijk geloof in relatie tot de economie om de vrijheid de economie met zijn eigenheden te gebruiken met het oog op de heerschappij van God: het leven in gemeenschap met God en mensen. De economie, de huishouding van de samenleving, wordt voor Calvijn op deze wijze de plaats waar christelijke vrijheid gepraktiseerd wordt. Het gaat Calvijn hierbij volgens Haan om de hermeneutische vraag naar wat de betekenis kan zijn van de economie voor een samenleving waarin het in Bijbels perspectief gaat om wederkerigheid. Baanbrekend is volgens Haan dat Calvijn de eerste is die deze theologische (want naar God verwijzende) basis herkent van economie. Hier ligt volgens Haan ook het fundament van het positieve spreken van Calvijn over werk. Calvijn wijst erop dat iedere vorm van werk, betaald of onbetaald en hoe klein en gering ook, in Gods ogen kan schitteren. De kern is dat het om menselijke activiteit gaat in dienst aan God en mensen. Calvijn expliciteert aldus de moraliteit van economie en werk volgens Haan zonder moraliserend te worden. Het gaat hem om een theologische peiling en indienstneming van economie met het oog op de moraliteit van de christelijke vrijheid.³⁵

Waar het in het spoor van de encycliek *Laudato Si'* en deze grondtoon uit de christelijke traditie met het oog op de actualiteit van de moraliteit van werk om gaat, is dat we in een moraliteit van christelijke vrijheid betrokken worden in een perspectiefwisseling. In de lijn van Matteüs 6 verwachten we en zoeken we de heerschappij van God en de gerechtigheid die daarbij hoort. We zoeken in feite hoe ons werk en de economie waar het deel van uitmaakt, dienstbaar kunnen zijn aan deze heerschappij, aan dit leven in gemeenschap met God en mensen. Met dit zoeken wordt de zogenaamde mythe van de financialisering, die ons als sluitende en laatste verklaring van de wereld-werkelijkheid pretendeert te omgeven, naar God en naar mensen toe open gebroken: gehumaniseerd.

---

34 Zie R. Haan, *Vergeten vragen. Humanisme in economisch-theologisch perspectief*, Vught: Skandalon 2016, 22, 72, 78-89. Eerder verschenen onder de titel *Theology and Economics. The hermeneutical case of Calvin today*, Wellington: Bible Media 2012. Deze titel wijst meer op de hermeneutische betekenis van het werk van Calvijn.

35 Zie *a.w.*, 90-95, 192-193.